

ները տեղական *chi* ձայնը չունենալով՝ դայն կը բացատրէին նաեւ *Χηλ*, ինչպէս *Χηλακες* (Կիլեկիա) = ասուր. *Chilakku*, արամ. *Hélek*։ Եւ թէ *Χατάονες* կը համապատասխանէ «Հատտի»-ի այնպէս, ինչպէս *Λυχάονες* ասուրական «Լուկ-կի»-ի¹։ Ասոնց վրայ աւելցընենք նաեւ *Ἀττίου ἄρχον*, որ երբեմն գրուած է նաեւ *χαττίου ἄρχον*²։ Հին ասոնն այսպէս կը կոչուէր Կորսի-քայի հիւսիսային արեւմտեան ծայրը եւ կը համապատասխանէ այսօրուան *Punta d'Aleiols*։

Այս փաստերը մեզի իրաւունք կու տան հաստատելու թէ Հայ եւ Հատ անուններու նոյնացումը գիտական հիմ ունի եւ իմ կարծիքով այլ եւս տարակուսի տակ չէ կարելի ձգել։ «Հատտի»-ին կամ «Հատի»-ին վերջնութեւր տին հայերէնի մէջ *y* ի շրջումը տիրող օրէնք է հայերէնի համար։ Այս տեսակէտով նոր փաստ մ'եւս կ'ընծեւ մեզի հատերէն «առնումի», բառը, որուն սահմ. ներկ. եղակին կը խոնարհի այսպէս. «առնումի, առնուսի, առնուտի, այսինքն՝ առնում, առնուս, առնույ. յն այժմ հայերէնի մէջ այլեւս չի գործածուիր, ի բաց առնում -ալ վերջաւորութեամբ բայերը, որոնց մէջ տակաւին գործածական է։ Հոս բնականաբար առարկութիւն կրնայ ըլլալ, որ եթէ Հատի եւ Հայ անունները իրարմէ ծագած ըլլալու են, ինչո՞ւ Ադդիս, որ իր կարգին նոյն է հատական Հատտի աստուծոյն հետ, հայ դիցաբանութեան մէջ իր համապատասխանը ունի Արայ Գեղեցիկ, եւ ոչ թէ Հայկ (Հայ-իկ)։ Սակայն մտադիր կ'ընեմ որ մեծ սխալ կը գործենք, եթէ Ադդիսի անուան հարցը անոր առասպելին հարցին հետ նոյնացընենք։ Առասպելը իր ընդհանուր գծերուն մէջ հին է, բայց դրական օրեւէ փաստ մը չունինք հաստատելու համար թէ նաեւ ամենահին անցեալին մէջ Ադդիս եղած է խնդրոյ նիւթ առասպելին ներկայացուցիչը. իմ կարծիքովս այսպիսի ըմբռնման մը հակառակ կ'ելեն Ադդիսի յարեւմտեան Բերինոսի մը գոյութիւնը պոնտական Հերակղեայի մէջ, Պղատոնի Լըոս Պամփիլիայի մէջ եւ ինքնին իսկ Փոլեգիայի Սարազիոս աստուածը, որ շատ տեսակէտով Ադդիսի կը մերձենայ։

ԴՈՒՏ. Հ. Ա. ՄԱՏԿԵԱՆ

ԺԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՍՏԱՄՊՈԼՈՑ ՊԵՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԵՐԵՄԻԱ ԶԷԼԵՊԻԻ ՔԵՕՄԻԻՐՃԵԱՆ

(Շարտանակութիւն։)

ԳԼՈՒԽ Զ.

ՏՈՂ 6. Ա. Հատորին սկիզբը գրուած բովանդակութեանց ընդհանուր ցուցակին մէջ «Դիպմունք Հրէից հարսին, որ գնացեալ ի մատրան ինդրել զկաթն եւ զկողի, եւ որպէս լինիլն նորա», վերնագրով առանձին հատուածը որ դուրս թողուած է ձեռագիրը ընդօրինակողին կողմէն, կը կարծեմ թէ՛ այս սողին յաջորդական եղած պէտք է ըլլայ։

ՏՈՂ 12. «Հայր իմ պատուական», խօսքը, իրեն հետ կամ ուղեկից եղող վարդան Բաբունին համար է, իսկ «որպէս յառաջն յիշեցի», ու՛ր Գ՞-ը գլուխին 10—20 տողերուն մէջ պատմածը կ'ուզէ յիշեցնել։

ՏՈՂ 15. Հոս «Մահ», բառով ժանտախտի համաճարակը կը զգացունէ։

ՏՈՂ 45. Հոս Երեմիայի յիշած կղմինտոր շինող շինականները Ահնի Հայեր եղած են, ինչպէս կ'իմացուի նաեւ Գր. Վ. Գարանաղիի Յիշատակարան ժամանակագրութենէն, ուր կ'ըսէ՝ «Նա աստուածային բազմապատիկ օրհնութեանց միշտ եւ հանապազ մեր ակնցիքն որ ի խասգեղն կու լինին եւ քրիստոնազործք են¹»։

ՏՈՂ 47. Այս Հարմանլար կոչուած վայրը, մինչեւ ցարդ կայ, կղմնտորի եւ աղուսի գործարաններ են ամբողջ եւ թուրքերէն՝ հարման անունով կը ճանչցուին անոնք։ Իր երբեմն որ այդ հարմանները մեծագոյն մասամբ Հայերու կը պատկանէին, բայց ներկայիս՝ Հայերու ստացուածք՝ հոն գրեթէ գոյութիւն չունի։

ՏՈՂ 49. «Հասքէօյ»։ Գիւղ մ'է, Ոսկեղջիւրի աջ եզրին՝ Պատէմլիք եւ Չըքսալը կոչուած երկու բլրակներուն վրայ, Էյուպի եւ Պահարիէի դէմը։ Այս գիւղը ի սկզբան շատ քիչ թուով Հայ բնակիչ ունեցած է, ինչպէս Երեմիա Զէլէպի ալ կը յայտնէ 50-է տողին մէջ՝ ըսելով, «ուր հայք են փոքր բնակեալք»։

¹ Ա՞ր. S. 9 ճն. Հմմտ. նաեւ Ենսէն, Zeitschrift für Assyriologie, VI, 68. Տաշեան, Հայկարանութիւն, էջ 234։

² Ptol. III, 2, 3.

¹ Ժամանակագրութեան Գր. վարդապետի Դարանագոյն, հրատարակութիւն Մեսրոպ Վ. Նշանեանի, Երուսաղէմ 1915, էջ 190 եւ Բաւաթը, Պարիս 1901, էջ 152։

Աղիւս շինող կամ կղմինտրագործներ էին այս Հայերը, որոնք Պալաթի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցիին 1692ի շուտափոյթ վերաշինութեանը հզօր սատար հանդիսացած են մեծաքանակ աղիւս եւ կղմինտր նուիրելով եւ զանոնք շինութեան վայրը իրենց ծախքովը հասցնելով, ինչպէս կը պատմէ այնչափ գովեստով Գր. Դարանաղցի¹: Հասքէօյի Հայերը աղօթատեղի չունէին դեռ այն ատեն եւ հոգեւոր միւսիթարութեան համար ստիպուած էին Պալաթի եկեղեցին երթալ²: Ս. Հրեշտակապետի նուիրատուներու դասակարգէն էր՝ Խօճա Վահրատ, որուն որդին Յակոբ Դպիր 1634ին ընդօրինակած է մագաղաթի վրայ ամենագեղեցիկ նկարներով Յայսմաւուրք մը, զոր կը պահէ ցայժմ խնամով Պալաթի եկեղեցին³:

Հետզհետէ սակայն, Հասքէօյի մէջ շատցած են Հայերը՝ բնիկ թէ եկ, եւ իրենց հոգեւոր պէտքերուն համար ունեցած են մասնաւոր քահանայ մը Տէր Խաչատուր անունով, որ 1703ին իր բնակարանին մէջ Ս. Եղիայի նուիրուած մատուռ մը կը բանայ⁴: Գրեթէ քառորդ դար մը իւր ժողովուրդը այս խեղճուկ մատուռին մէջ հոգեւորապէս միւսիթարելէն յետոյ, Տէր Խաչատուր 1728ին՝ Կոլոտ Յովհաննէսի Պատրիարքութեան ժամանակ, իրեն օգնական առնելով Չարգար օղու Մարտիրոս անուն անձը եւ ուրիշներ, կը յաջողի՝ հակառակ մեծամեծ դժուարութիւններու, հիմնել Ս. Ստեփանոս անունով եկեղեցեակ մը փոխան Ս. Եղիայի մատուռիկին:

Նորաշէն եկեղեցին իր փայտաշէն վիճակով դարու մը չափ կը տեւէ, յետոյ՝ երբ հետզհետէ ջոջ ամիրաներ եւ ուրիշ երեւելի Հայեր Հասքէօյը իրենց բնակավայր կ'ընեն, անոնց շնորհիւ կը վերաշինուի այն փառաւոր՝ 1830—1831ին, Կարապետ Պատրիարքի օրով⁵:

Այս եկեղեցւոյն առաջին եւ վերջին շինութեան Պատմութիւնը մանրամասն կերպով գրած է 1831ին, Կ. Պոլսեցի Տէր Գրիգոր Վարդապետը, որ այն ատեն Պալաթի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցիին քարոզիչ եղած է, եւ որ՝ Կ. Պոլսոյ Կարապետ Պատրիարքին ալ եղբայրն էր:

Ս. Ստեփանոսի եկեղեցւոյն այդ Պատմութիւնը քովս է. ձեռագիր է՝ եւ այլեւայլ գրութիւններու հետ ամփոփուած է բարակ տետրի մը մէջ: 1860 կամ 1861 թուականներուն գնած է զայն Հայրս, որ ինքն ալ Հասքէօյցի ըլլալուն, մասնաւոր գուրգուրանքով մը կը պահէր իր ծննդավայրի եկեղեցւոյն հիմնարկութեան եւ շինութեան վերաբերեալ այդ գրուածը: Այս ձեռագիրէս էր՝ որ Հրանտ Ասատուր Կ. Պոլսոյ Պատրիարքներու վրայ ունեցած իր աշխատութեանը համար քաղեց շատ տեղեկութիւններ, ինչպէս կը գրէ ինքը¹:

Կարեւոր կը համարիմ հոս ամբողջութեամբ մէջ բերել Գրիգոր վարդապետի այդ աշխատութիւնը, որ է հետեւեալը.

Վասն ստանալոյն Հայոց զգամատեղի ի մէ ի խառգիւղ

«Երեւելի թուականիս մերում ՌՃԻԹԻ (= 1152 + 551 = 1703), ոչ գոյր եկեղեցի Հայոց ի խառգիւղն, բայց էր անդ հանճարեղ քահանայ ոմն Տէր Խաչատուր անուամբ, որ ի տան իւրում զմանկունս վարժէր: Սա բազում վաստակօք ի նոյն ամի Յուլիսի 10 սկսաւ ի տուն իւր առնել զժամակարգութիւն, եւ կոնեաց զանուն տեղւոյն յանուն Ս. Եղիայի, ուր ժողովեալ զժողովուրդն միւսիթարէր զամս իրբեւ Իւ: Եւ յետ նեղելոյ պլազգեաց հրապուրմամբ չարին՝ շինեաց զեկեղեցի յանուն Սրբոյն Ստեփանոսի, ունելով ընդ իւր օգնական Չարգար օղու Մարտիրոսն եւ զայլս, զոր վայելեցին Հայք մինչ ի թուականիս մերում ՌՄՀԹ (1279 + 551 = 1830), զորոյ զլիակատարն տես յառաջիկայ պատմագրութեան»:

Պատմութիւն, Գրք փառաւոր շինութեան ՍԷ Ստեփանոս եկեղեցւոյն՝ որ ի խառգիւղ:

Իր ի խառգիւղ փայտաշէն եկեղեցի իմն Հայոց յանուն Սրբոյն Ստեփանոսի նախավայրին, զոր բազում վաստակօք եւ մեծաւ տաժանմամբ էին հնարեալ վերոյիշեալն, բայց ի վախճէն չէին զերծուցեալ, վասն որոյ յամենայնում ամի բաց ի հիճարէն՝ զայլ կաշառս տային վախճի առ ի դառնալոյն տեղւոյ յեկեղեցի, եւ երբեմնապէս զբազում դրամս տային խարճի ֆերաղի միւթեղէլոյն՝ զի փոփոխեցնեն զանուն անուանեալ տեարցն ի միօջէ ի միւսն. վասն որոյ բարեպաշտօն ոմանք ի ներքուստ հոգեոց յոյժ ցաւաքնէին վասն ի զուր մնախելոյ ի միոյ միոյ ժողովեալ դրամն: Տեւեաց այսպէս զբազում ամս մինչեւ ի ծագիլ անդ մեծահաւատ թերզեանց մէջ Արքայաժամ յարգապատիւ ամիրայի, որ եղեւ միւթեղէլի եկեղեցւոյն. որ ոչ որպէս զանցեալն զանց առնէր, այլ զամ հոգան իւր ի բաց ընկեցեալ միշտ ընդ միտս իւր վարանէր, թէ որով կերպիւ արդեօք զերծուցէ զեկեղեցին ի վախճէն: Չի յորժամ տեսանէր զհոյակապ եւ զմեծածախ տունն իւր ազատ ի վախճէն՝ եւ տունն Այ գերի անօրէն վախճիւն, ի սրտէ հոգեոց հանէր: Եւ մինչ յայսպիսի խորհրդեան էր, ի վերին

¹ Ժամանակագրութիւն Գր. Վ. Դարանաղցւոյ, Երուսաղէմ 1915, էջ 190 եւ Բառաբեր, Պարիս 1901, էջ 152:

² Աշխարհագր. Չորից Ժառնց Աշխարհի, Հ. Ղ. Ինձնեանի, Հատոր Ե, էջ 177:

³ Տարեցոյց Ազգ. Հիւանդանոցին, 1901, էջ 93:

⁴ Տարեցոյց Ազգ. Հիւանդանոցին, 1909, էջ 61:

⁵ Պատմ. Հայոց Աւերի Պերդերեանի, Կ. Պոլիս 1871, էջ 238 եւ էջ 484: Տարեցոյց Ազգ. Հիւանդանոցին, 1900, էջ 162—163 եւ 1901, էջ 192 եւ 1909, էջ 66:

¹ Կ. Պոլսոյ Հայերէն իւրից Պատրիարքները, Տարեցոյց Ազգ. Հիւանդանոցին, 1901, էջ 192 ծնթ.:

Պետրոս Առաքելոյն Միսաք աղայն.
 Պօղոս " Աշա Պօղոսն.
 Յակոբոս " Պախաբանցի մհի Յակոբ աղայն.
 Թօմայ " Աճընէշէճեանն.
 Անդրէաս " Բարունակ աղայի որդին.
 Փիլիպպոս " Արփիարեան թռուռն.
 Յակոբոս Արփեանն Սրբազան Պատրիարքն.
 Թադէոս Առաքելոյն Խալֆայ ամիրայն.
 Մատթեայ առաք" մհի Պօղոս ամիրայն.
 Սիմոն Կանանացւոյն մհի Երամ ամիրայն.
 Բարդուղ " առաք" Բարունակ ամիրայն.
 Գրիգոր Լուս" Նավուզեան Յարուհի ամիրայն:

Յորոց զվեցն եղին ի հիմն աւագ դրան յայն օր, եւ զմնացեալսն պահեցին իւրաքանչիւր պատշաճաւոր տեղով. եւ ի մնացելոց վեցն յաւուր տօնի Նախավկային ընդ առաջնոյն մեծաւ հանդէսիւ աղօթիւք եւ երգօք հոգեւորօք եղին ի հիմն դրան աջակողմեան մատրանն. սոյնպէս եւ չորսն յաւուր տօնի որդւոցն Որոտման ի ձախակողմեան մատրանն. նոյնպէս եւ զայսն եղին ի սեղանսն, ընցուցակի խորհրդոյն: Եւ ոպ նք շինուէ եկեղեցւոյն եղեն պատճառք նոյնպէս օծեալ քարանցն եղեն կնքահարք:

Այնուհետեւ անդ էր տեսանել զմեծ սքանչելիս, զի անզգայ տարերք եւս զնական բարս իւրեանց յայլ իմն կերպ փոխեցին ի գիւրուի շինուէ, զի հօղմն հաւաւային հնչեալ՝ զերկիրն ջերմացուցանէր: Արեգակն զօրէն ամառան զճառագայթ իւր արձակեալ՝ զօրն պարզ կաղուցանէր, եւ ամպն ոչ անձրեւէր, եւ եթէ երբեմնապէս եւ այն ի գիշերի, օրով զշինողսն ի գործոյն ոչ արգելէր:

Ո՛վ սքանչելեացս՝ զի ո՛վ ոք էր տեսեալ, թէ ի մէջ ձմեռան այնպիսի ջերմ եւ պայծառ աւուրք եղեալ է. բայց միայն եղեւ ի շինուէ տանն նոյ, եւ ի պատիւ փառաւորադոյն վկային Սէ Ստեփաննոսի: Իսկ յորժամ բարձրացեալ հիմունք տաճարին՝ եղեն հանր յատակի նորին՝ զբաղաւոր քարինս երանեալ մեռելոց ի գերեզմանաց բերեալ՝ եւ զաւելօրդսն տաշեալ որմունս արաւրին: Ո՛վ զարմանալեացս, որ ի քարինս եւս գտանին ունօղք զգարձուսն յանարգութի յարգութի եւ ի պատիւ մեծ. զի նք քան զայս պատիւ մեծ՝ որք երբեմն մածկոյթ էին օսկերացն մեռելոց՝ այժմ եղեն տեղի երկրպագութեան ճշմարիտ հաւատացելոց, ըստ Նաբեկ՝, զի ի համարէն քարինս նք քն երկրպագի: Եւ ոմանց ննջեցելոց քարինքն ի չրթունս կիսազմեթի խորանին կարգաւ բուրեալ՝ բաց ի յիշատակուէն օարկաւագացն զյաւելուած յիշատակութիւն ընկալան. վն զի անուանք նոցա փոխանակ ի վր քարանց բարձրեցելոց ի գերն կենաց գրեցան: Եւ այնպէս կանգնեցին կառուցին զգարմանաշէն տաճարն Սէյն Ստեփաննոսի ի պարծանս ազգիս Հայոց բարձրակաւօյց եւ հոյակապ, որ յիմ կողմանց երեւիւր յաւն նման տեսողաց՝ եթէ թշնամեաց եւ եթէ բրեկմց, ըն Տուն բանի, ոչ կարէ քայլաք թագչիլ՝ որ ի վր լեւրին կայցէ, քարայտաակ կամարակապ խորհրդաւոր եօթն դրամք եւ զվերնատունքն ընդ միմեամբ լուսամտիւք: Իսկ ի նորոգիլ տարւոյն եւ ի յաջորդել ՌՄՄ (1280 + 551 = 1831) թուականին, ի չորսն Յուլիսի օրհնեալ օծին եւ զանմահ պատարագ մատուցին, զմիջինն Տուն կարապետ Մըրգն Պատրիարքն, զաջակողմեանն Աճաւոր Եպիփան, եւ զձախակողմեանն Երեմիա Եպիփան:

Եւ ապա նաւակատիս մեծ արարեալ վն այնպիսի սքանչելի շինուէ՝ հոգւով եւ մարմնով ուրախացան ազգովին:

Երբ սոյն պատմութիւնը կը վերջացնէ, ներքեւը Գրիգ Լարդապետը իր ստորագրութիւնը կը դնէ սապէս.

“Այս շինութիւն յորժամ եղեւ, ես Գրիգոր աւարժան վրդպտոս Պոլսեցի՝ եղբայր Վրդպտ Պաթրիարքի, առ ի չգոյէ բանիքուն վրդպտաց էի քարոզիչ ի Պալատն Լուսնակոյտ եկեղեցին, յորում գրեցի զայս պատմութիւնս շինութեան”:

Ինչ այնպէս կը թուի թէ Գրիգոր վարդապետ խասգիւղի եկեղեցւոյն սկզբնական շինութիւններու պատմութիւնը քաղած ըլլալու է այն Ձեռագիր Յիշատակարանէն, զոր Կ. Պոլսոյ Սուրհանդակ Թերթը ծանօթացուց 1900ին եւ զոր շարագրած է, յայտնի չէ թէ որ թուականին, քաջ նօտար Աբրահամ Յովհաննէսեան, զպիր ի զպրատանն Մասագիւղի¹:

Աբրահամ դպիր ժամանակակից մ'էր Թերթու եկեղեցւոյն 1728ի շինութեան. Աբրահամի գրածը Գրիգոր վարդապետ իւրացնելով, զայն նորէն խմբագրած է անշուշտ, եւ հետը աւելցուցած 1830ի վերաշինութեան մանրամասն նկարագրութիւնը. միայն՝ գիտնալ պէտք է, որ նոտար կամ դպիր Աբրահամ իւր գրութեան մէջ 1728ի շինութեան հրամանը առնող Հայ մ'ալ կը յիշատակէ՝ Թէվէքէլի օղլու Յարութիւն², զոր Գրիգոր վարդապետ կը մոռնայ:

Խասգիւղի Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյ մասին Սարգիս Գպիր Սարաֆ Յովհաննէսեան եւ Հ. Ղուկաս Վ. Ինճիճեան ալ գրած են փոքրիկ տեղեկութիւններ. Առաջինը կ'ըսէ՝

Եւ Եւնի Մահալէն Հայոց, ուր բնակին Հայք, եւ ունին այժմ եկեղեցի մի փոքր յԱնուն Սէյն Ստեփաննոսի, շինեալ եւ հաստատեալ ի ժմին Պաթրիարքուն Եօվհաննու Բաղեղեցւոյ Կոլոտ կոչեցելոյ: Եւ ըստ նուաւ երեւելի տունք Հայոց ոմանց ի գրուէն սարաֆից, եւ այլոց հնրից:

Իսկ երկրորդը՝

“Խասգիւղ: Է իբր աւանագեօղ, յորում բնակին տաճիկք եւ բաղմունի հրէից. գտանին եւ յոյնք՝ որք ունին եկեղեցի յանուն սրբուհւոյն Պարապետեայ, եւ գերեզմանատուն ի գաւթի եկեղեցւոյն: Իսկ ի Գալիծի օղլի տեղով են Հայք, եւ եկեղեցի յանուն Սէյն Ստեփաննոսի ի Եւնի մահալէն՝ որ զինի շինեցաւ, քանզի յառաջ էր ի թեմի եկեղեցւոյն Հայոց որ ի Պալատն³”:

Դոճ. ՎԱՆԱՄ Յ. ԹՈՐԳՈՍԵԱՆ

¹ Սահրահաթի, Կ. Պոլսոյ, Բ. տարի, Թիւ 351, 22 Ապրիլ 1900:

² Անդ:

³ Աւարահաթի, 2-րէից Բառանց աշխարհի, Հ. Ղ. Ինճիճեանի, Վենետիկ 1804, Հատոր Ե, էջ 177: